

Руслан Стефанчук

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
Голова Верховної Ради України,
голова Редакційної ради юридичного журналу
“Право України”

ТРАДИЦІЯ БЕЗПЕРЕРВНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ*

Традиція державності будь-якої країни ґрунтується на національній конституційній традиції, яка визначає усталені погляди на природу конституції, її призначення у суспільстві, відповідну конституційну культуру та свідомість. Вона частково пояснює сутність конституційних трансформацій, а саме логіку конституційних реформ і проблему самоідентифікації нації. Загалом існує тяглість конституційної традиції України, яка виражається, зокрема, і в європоцентричному баченні ролі права та держави у суспільному житті¹.

Преамбула Конституції України визнає наявність безперервності державності та визначає її як “багатовікову історію українського державотворення”, яке було втілено в життя через реалізацію українським народом права на самовизначення. Таке втілення державного континуїтету було оформлене ухваленням 24 серпня 1991 р. Верховною Радою Акта проголошення незалежності України та схваленням його 1 грудня цього ж року за результатами голосування на всеукраїнському референдумі.

* Ця праця є продовженням дослідження автора питань української державності, її витоків і розбудови після відновлення незалежності України. Зокрема, див.: Михайло Савчин, Руслан Стефанчук, ‘Нарис перший. Традиція безперервності української державності’ в *Українська державність: історико-правничі нариси* (Юридичне видавництво “Право України”, Всеукраїнська правозахисна організація “Меморіал” імені Василя Стуса 2021) 40; Валерій Смолій, Руслан Стефанчук, Олександр Старовойт, Оксана Коляда, Яна Ісламова, Ярослав Павловський, ‘Нарис дев’ятнадцятий. Українська державність після відновлення незалежності України (з 24 серпня 1991 р.)’ в *Українська державність: історико-правничі нариси* (Юридичне видавництво “Право України”, Всеукраїнська правозахисна організація “Меморіал” імені Василя Стуса 2021) 622; Степан Кубів, Руслан Стефанчук, Ольга Серета, ‘Нарис двадцять перший. День державності у світі та запровадження його в Україні’ в *Українська державність: історико-правничі нариси* (Юридичне видавництво “Право України”, Всеукраїнська правозахисна організація “Меморіал” імені Василя Стуса 2021) 788.

¹ М Савчин, ‘Вихідні засади конституційної традиції в Україні’ [2014] 2 (4) Історико-правовий часопис 38; М Козюбра, О Лисенко, ‘Євразійська або слов’янська правова сім’я: реальність чи міф’ (2003) 1 Українське право 7–16.

Витоки української держави. Русь

Сьогодні є достатньо доказів того, що назва “Київська Русь” – це продукт історичної думки у Російській імперії на зламі XVIII–XIX ст., яка не підтверджується фактичними даними й історичними документами. Натомість в історичних джерелах вживаються назви “Русь” або “Руська земля”, спочатку для позначення земель Середнього Подніпров’я та земель, які підкорялися Києву². Пізніше, в Іпатіївському літописі (1187 р.) вжито і назву “Україна”. Тому більш коректним є вживання термінів “Русь-Україна” або “Києво-Руська держава” щодо позначення назви першої української держави. Як пише історик С. Плохій із посиланням на аналіз “Повісті минулих літ”, існує три джерела ідентичності, серед яких треба робити вибір: концепція належності до певного політичного витвору; належності до більш широкого слов’янського світу, пов’язаного із мовою, культурою і писемністю; християнством візантійського типу³. Цей концепт задовільно пояснює те, що лежить у витоках української державності, яку слід шукати саме в державності Русі.

Галицько-Волинське князівство, яке у XII ст. стало доволі автономним від Великого князівства Київського, чому сприяла система спадкування за старшинством у роду, у XIII ст. набуває ролі центру впливу на руських землях.

Із коронацією 1253 р. у Дорогочині Данила Галицького папським легатом Опізо з Месани статус князівства підвищується до королівства⁴. Це сприяло інституційному посиленню влади, адже королівство отримало сталу систему престолонаслідування за принципом майорату⁵. Залежність від наявності спадкоємця доволі часто була джерелом криз і навіть зникнення держав. Зокрема, династична криза Романовичів у Королівстві Руському (1349 р.) призвела до інкорпорації Галичі до складу Королівства Польського, а Волині – до Великого князівства Литовського.

Участь у “спільній справі” Великого князівства Литовського та Королівства Польського

Незважаючи на династичну кризу, внаслідок якої згас правлячий рід Романовичів, за спадщину Руського королівства розпочалася війна між Свидригайлом і представниками роду Гедиміновичів, які родичалися із Романовичами. Також рід князів Київських Олельковичів не згас і далі

² Н Яковенко, *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* (Генеза 1997) 10.

³ С Плохій, *Походження слов’янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі* (Критика 2015) 23–4.

⁴ Леонтій Войтович “обережно ставиться до версії”, що Данило був коронований 1237 р. у Відні імператором Фрідріхом II Гогенштауфеном. Див.: Л Войтович. Спірні питання Галицько-Волинської історії: відкриття дискусії. (2014) 8. Княжа доба: історія і культура 368. Хоча насправді королівський титул дістався Данилу Романовичу як побічний наслідок переговорів із Римським папою про хрестовий похід проти монголів.

⁵ О Головко, *Корона Данила Галицького: Волинь та Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя* (Стилос 2006) 576.

продовжував правити розореним краєм після монгольської навали. Таким чином, стосовно Руського королівства розгорнулася боротьба за спадщину між представниками різних ліній спадкоємців роду Романовичів, а Київська земля мала своїх спадкоємців із роду Олельковичів. У результаті складних перипетій землі Руського королівства і частково Волині перейшли до складу Королівства Польського, Київська, Чернігівська, Пінська землі і переважно Волинь – до складу Великого князівства Литовського. Як відзначають О. Субтельний, Т. Снайдер, Н. Дейвіс, С. Плохій, представники руських аристократичних родів відіграли значну роль в еволюції польської і литвинської державності⁶. У контексті нашої проблематики ці питання мають конкретний зміст із погляду ленного права – у такий спосіб забезпечувалася правонаступність державності Русі-України.

Як зазначає С. Плохій, справжній виклик політичному статусу Русі було кинуте 1413 р. у зв'язку з укладенням Городельської унії, яка посилила Кревську унію, розширивши привілеї магнатів та шляхти і на руську шляхту⁷. Беручи участь у роботі сеймів Королівства Польського та Великого князівства Литовського, представники аристократичних родів колишньої Києво-Руської держави були залучені у процес урядування Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Люблінська унія 1569 р. завершила процес інтеграції цих двох держав у Річ Посполиту, унаслідок чого всі українські землі перейшли під юрисдикцію польського короля. Слід відзначити, що в межах цього королівства існували механізми підзвітності монарха, який був виборним. У межах права на опір диктатурі монарха піддані володіли правом на *confoederatio* та *rokosz*. Якщо останнє було правом феодалів на захист порушених вольностей і привілеїв (власне кажучи, правом на бунт), то значення *confoederatio* було ширшим – розглядалось як засіб поновлення конституційного порядку проти тирана-монарха або для подолання стану безкоролів'я⁸.

Одночасно у XVI ст. зароджується козацтво, яке деякі автори прирівнюють до піратських республік⁹, хоча насправді козацтво є станом, який спонтанно виник задля захисту південних кордонів України від періодичних вторгнень кримських татар. Також простір, який посідали козаки, заповнювався втікачами від непосильної панщини, яка у той самий час набувала поширення у Речі Посполитій у зв'язку з затвердженням 1588 р. Третього Литовського статуту, що покріпачував селянство і давав право феодалам на розшук втікачів протягом двадцяти років. Через певний час правом на *rokosz* фактично скористався Б. Хмельницький.

⁶ Плохій (н 3); Т. Снайдер, *Перетворення нації. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569–1999* (Дух і Літера 2012) 460.

⁷ С. Плохій, *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності* (Клуб сімейного дозвілля 2016) 99.

⁸ Д. Норман, *Боже ігрище: Історія Польщі* (Основи 2001) 298.

⁹ Ф. Фукуяма, *Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції* (Основи 2018) 328–44.

*Гетьманська держава та її інкорпорація Московською державою –
Російською імперією*

Гетьманська держава, заснована гетьманом Б. Хмельницьким, стала першою українською державою саме як state у модерному сенсі. Двома спонукальними чинниками постання Гетьманської держави стала традиція республіканізму та православна орієнтація більшості населення, яке з першої третини XVII ст. зазнало переслідування з боку панівної еліти Речі Посполитої. Поновлення ідентичності відбувалося у процесі об'єднання зусиль козацтва, яке вимагало визнання та розширення своїх вольностей і привілеїв, та Православної церкви, що зазнавала утисків, на тлі розколу руської аристократії та її ідеологічного занепаду. Козацтво набирало суспільно-політичної ваги через запровадження реєстрового козацтва. Православна церква поступово поновлювала свою активність через братства, які започаткував князь Костянтин Василь в Острозі, а пізніше – містяни Львова та Києва. З Київського братства поступово виникне Могилянський колегіум (нині – Національний університет “Києво-Могилянська академія”). Утиски за ознаками релігії, невирішеність щодо обсягу та змісту козацьких вольностей і реєстру козаків у поєднанні з підвищенням повинностей кріпосного селянства стали тим детонатором, що призвів до вибуху. Потрібен був лише привід.

Він трапився у вигляді розграбування маєтку дрібного шляхтича Б. Хмельницького, який після цього пішов на Запорозьку Січ, де було підтримано право на *rokosz*. Із погляду цілісності Речі Посполитої підняте повстання не можна розглядати як *confederatio*, хоча на певному етапі Б. Хмельницький як очільник козацького війська ставив питання про входження Руської держави як третього суб'єкта цієї своєрідної федерації епохи бароко. Однак такої моделі відносин не відбулося з огляду на різні причини, і Гетьманська держава пішла на зближення з Московською державою. Основними джерелами права були “Статті”, які уклалися між правлячими гетьманами і московським царем. Ці документи протягом тривалого періоду царським урядом (навіть Петром I та Катериною II) розглядались як договір. Згідно з Переяславськими статтями 1654 р. встановлювалися відносини сюзеренітету-васалітету між Московією і Гетьманщиною в обережній дипломатичній формі. Відповідно до п. 9 “Статей” визначалися юридичні підстави взяття Гетьманщини під протекторат Московської держави.

Переяславські статті і даровані грамоти до них характеризують як ратифікаційні акти між царем і гетьманом Б. Хмельницьким¹⁰. Проте, як справедливо підкреслює М. Драгоманов, козацька старшина через “Статті” “виторгувала” собі права-привілеї, якими володіла шляхта в Речі

¹⁰ М Драгоманов, ‘Пропаший час: українці під Московським царством. 1654–1876’ (1991) 9 Український історичний журнал 138.

Посполитій, не змінивши фактично правового статусу селян і міщан. Такий механізм свідчить про визнання з боку царя ленних прав гетьмана на управління українськими територіями і землями Війська Запорозького. Водночас таким чином закладається механізм інкорпорації Гетьманщини в уніфіковане імперське тіло, тобто застосування Московією тактики обмеження частинами суверенних прав Гетьманщини.

Спроба Гетьманщини розірвати васальні зв'язки з Московською державою під час правління гетьмана І. Виговського була пов'язана з нечіткістю формулювання Переяславських статей і порушенням їхніх умов Московією. Остання порушила умови договору, ввівши свої війська на чолі з воєводами на українські землі та застосовуючи практику надання своїм стрільцям у розпорядження українські землі. У 1656 р. Московія без консультацій із Гетьманщиною уклала сепаратний мир із Річчю Посполитою, грубо порушивши положення Переяславських статей.

Природа відносин між Московією і Гетьманщиною змінилася у бік звуження самостійності останньої при укладенні Ю. Хмельницьким ленної угоди з московським царем як умови набрання ним легітимних повноважень гетьмана. Березневі статті 1659 р., укладені гетьманом, остаточно оформили процес зближення Гетьманщини з Московією, і вони були договором про встановлення зв'язків сюзеренітету-васалітету між царем і гетьманом. Згідно з пунктами 4 і 7 “Статей” “без указу і веління” гетьман не мав права налагоджувати зносини з іноземними державами або вирішувати питання війни і миру. Встановлювалася якісно нова процедура обрання гетьмана, згідно з якою, у разі здійснення ним проступку, козаки самостійно, “без указу царської величності”, не могли замінити гетьмана. Такий механізм давав змогу царському уряду блокувати можливість спадкоємності на цій посаді. Пізніше “Березневі статті” 1659 р. використав Петро I, не давши вибрати нового гетьмана замість І. Мазепи. Поступово Гетьманщина починає складатись як певна модель сучасної української державності¹¹. Цей процес цілком укладається у концепт *республіки*.

Спроба запровадити конституційний устрій у вигляді “Пактів і конституцій-законів та вольностей Війська Запорозького” 1710 р. була рефлексією на утиски Гетьманщини у складі Московії. Як зазначав у свій час П. Орлик у “Виводі прав України”, таке усвідомлення необхідності формування власної державності постало як із фактів порушення прав і вольностей, утисків православної віри українців Річчю Посполитою, так і недодержання домовленостей Московською державою із гетьманами¹². Це не є ще конституцією у сучасному розумінні: у ній є кодифікація усталеної практики урядування, в якій присутні істотні елементи ленно-

¹¹ О Гуржій, Т Чухліб, *Гетьманська Україна* (Альтернативи 1999) 304.

¹² П Орлик, *Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори* (2006) 132–40.

го права, тобто договору між монархом і васалами. Подальша практика засвідчила посилення залежності новообраних гетьманів, процедура призначення яких остаточно залежала від волі московського царя. Підсумкове оформлення вступу новообраного гетьмана через укладання нового договору з московським царем підтверджує поступову інкорпорацію Гетьманщини до складу Московії, пізніше – Російської імперії. Згідно з цією практикою все більше звужуються автономні права гетьманської державності до абсолютної їх ліквідації у другій половині XVIII ст. Остання пропозиція українського політичного діяча Г. Полетики щодо інституювання прав і вольностей була відхилена імператрицею Катериною II у зв'язку з побоюванням можливого поширення подібної боротьби за вольності інших “українних” територій Російської імперії¹³. Далі державність Русі-України існує як ідея серед інтелектуалів.

*Інтелектуальна традиція, постання та здобутки
Української Народної Республіки*

У XIX ст. романтична інтелектуальна доктрина вітчизняного конституціоналізму найбільш рельєфно втілювалася у діяльності товариства ім. Св. Кирила і Мефодія. Опіраючись на демократичну традицію українців, Микола Костомаров обґрунтовував ідею створення Республіки (Речі Посполитої) всіх слов'ян, в якій була б “посполита рівність і свобода і станів не було зовсім”¹⁴. Ця своєрідна федерація слов'янських етносів мала будуватися на засадах демократії, самоврядування і поділу влади. Пізніше М. Драгоманов розробив проект реформування Російської імперії у федерацію слов'янських націй, засновану на широких самоврядних правах територіальних колективів, балансі загальнодержавного і регіонального інтересів, раціоналізованому двопалатному парламентаризмі¹⁵. М. Драгоманов відрізняв українське суспільство від російського (московського).

Національна революція 1917–1921 рр. була обтяжена ідеєю постколоніалізму, за якою необхідною умовою побудови української державності було перебування України у складі федеративної демократичної Росії. Так, I–III Універсали Центральної Ради визначали статус України як суб'єкта федерації у складі Росії. Було втрачено невинувато багато часу. Нездатність уряду М. Грушевського сформувати владні структури й очевидно неадекватний розпуск військових частин позбавив відроджену державу будь-якої опори в умовах загрози з боку Тимчасового

¹³ В Кононенко, ‘Вольності старовинні зберігати... Українська державність XVIII ст.: погляд українських депутатів “Законодавчої комісії 1767–1768 рр.”’ (*День*, 10.04.2009) <<https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/volnosti-starovinni-zberigati-0>> (дата звернення: 21.10.2021).

¹⁴ М Костомаров, *Книга биття українського народу* (Авсбург 1947) 26.

¹⁵ М Драгоманов, ‘Пояснювальна записка до проекту статуту основ українського товариства “вільна спілка” – “Вольний союз” в Драгоманівський збірник. “Вільна спілка” і сучасний український конституціоналізм (Львів 1996) 22, 25, 39.

уряду Росії, а пізніше – більшовицької Росії. Вживалися також слабкі дипломатичні зусилля серед країн Антанти і приділялася надмірна увага стосункам із Німеччиною. Лише в IV Універсалі проголошувалася незалежність Української Народної Республіки (далі – УНР), однак вона ставала недієздатною у зв'язку з відсутністю відповідних ефективно діючих владних інституцій. Тим часом із колапсом Австро-Угорщини у гострій боротьбі з новопосталою Польщею, підтримуваною Антантою, у Галичині створено Західноукраїнську Народну Республіку¹⁶, яка згідно з Актом Злуки 22 січня 1919 р. об'єднається з УНР у єдину соборну Україну.

На цьому тлі еволюція суспільно-політичних ідей у більшовицькій радянській Росії проходить шлях від заперечення ідеї права до визнання його регулюючої ролі. На основі більшовицького вчення про державу формується тоталітарна квазідержавність. Неєфективність управлінських структур УНР – Гетьманату – Директорії на тлі практики комуністичної Росії зі створення в Україні паралельних структур радянської влади призвело до захоплення влади більшовиками. Більшовицький режим скасував національні інститути влади в Україні та насадив за московським взірцем владні інститути, основними методами управління яких були масовий терор, тотальне втручання у приватне життя, усупільнення власності тощо.

Уряд УНР в екзилі зберігав наступність соборної Української республіки, що втілювалася у положеннях IV Універсалу Української Центральної Ради (22 січня 1918 р.), актах Трудового конгресу України (28 січня 1919 р.), Директорії та Ради народних міністрів УНР (21 травня і 12 листопада 1920 р.).

Після оприлюднення результатів референдуму 1 грудня 1991 р. розпочалися переговори глави Державного центру УНР із Президентом України про передачу повноважень легітимним державним органам влади України. 14–15 березня 1992 р. надзвичайна сесія Української національної ради 10-го скликання визнала правонаступником УНР державу – Україну – й ухвалила рішення про передачу повноважень й атрибутів державної влади УНР (прапор, державна печатка та президентські клейноди) новообраному Президентові України. Акт передачі було здійснено 22 серпня 1992 р. у Маріїнському палаці – резиденції Президента України¹⁷.

¹⁶ Б Тищик, О Вівчаренко, *Західноукраїнська Народна Республіка. 1918–1923 рр.* (Світ 1993) 120.

¹⁷ М Плав'юк, 'Державний Центр УНР в екзилі (ДЦ УНР)' (*Енциклопедія Сучасної України: електронна версія*) <http://esu.com.ua/search_articles.php?id=26190> (дата звернення: 21.10.2021).

*Поновлення національної державності –
шлях до незалежної та демократичної республіки*

Водночас досить складно трактувати Українську Соціалістичну Радянську Республіку/Українську Радянську Соціалістичну Республіку (УСРР/УРСР) як форму української державності з погляду конституціоналізму. Юридична наука, як і будь-яка наука, базується на верифікації певних фактів. У радянському державознавстві було багато постулатів, щодо яких за допомогою верифікації фактів засвідчується їхня фальшивість. І це слід враховувати при інтерпретації явища УСРР/УРСР як маріонеткової держави. Основним засобом верифікації є критерій правління уряду в інтересах народу, яке має бути ефективним у захисті прав людини.

По суті, правляча еліта УСРР/УРСР була креольською, оскільки здійснювані владні заходи були цілком у дусі рішень Комуністичної партії та органів влади Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

Радянська доктрина державного права трактувала соціальні права як основоположні. Стосовно декларованої поваги до гідності індивіда слід навести факти вчинення злочину Голодомору-геноциду українців. Апеляційний суд міста Києва 13 січня 2010 р. визнав керівників більшовицького тоталітарного режиму винними у геноциді в Україні в 1932–1933 рр., на який не поширюються строки давності, про що раніше у своїх висновках також констатували авторитетні українські вчені-юристи та правозахисники¹⁸.

Після приєднання земель Західної України внаслідок реалізації пакту Молотова-Ріббентропа на території Галичини і Буковини на повну запрацював репресивний апарат, що викликало спротив населення. Після вторгнення нацистської Німеччини і спроби Я. Стецька поновити Українську державність, національно-визвольний рух опинився між двома вогнями – нацистською Німеччиною і комуністичним тоталітарним режимом СРСР. Незважаючи на відсутність зовнішньої підтримки, лише спираючись на місцеві ресурси, Організація українських націоналістів (далі – ОУН), а потім новопостала Українська повстанська армія (далі – УПА) чинили спротив обидвом тоталітарним режимам протягом 1939–1960 рр.¹⁹. Свій внесок у подовження української традиції державності зробила *Карпатська Україна* на зламі 1938–1939 рр., яка скористалася правом на правозахисну сецесію²⁰, коли стався очевидний колапс Першої Чехословацької республіки внаслідок Мюнхенської угоди, проголосивши свою незалежність.

¹⁸ Євген Захаров, 'Висновок. Правова кваліфікація голодомору 1932–1933 років в Україні та на Кубані як злочину проти людяності та геноциду' (*Харківська правозахисна група*, 12.09.2008) <<http://khp.org.ua/index.php?id=1221206914>> (дата звернення: 21.10.2021); V Vasylenko, *The Ukrainian Holodomor of 1932–1933 as a Crime of Genocide: A Legal Assessment* (Olena Teliha Publishing House 2009).

¹⁹ Є Захаров, "Встань і борись! Слухай і вір...": українське національне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) (Часопис 2012) 592.

²⁰ М Савчин, 'Право на самовизначення та сецесія' [2019] 1–2 (193–194) *Юридична Україна* 7–8.

У 1950–1960-х роках у Радянському Союзі на хвилі деякої лібералізації суспільного життя виникає дисидентський рух²¹, в основі якого лежала ідея зламу тоталітарного режиму та проведення реальних ліберальних реформ у державі, розширення прав національних менших. Із підписанням Заключного Гельсінського Акта Радянський Союз взяв на себе міжнародні зобов'язання з утілення у життя положень Загальної декларації прав людини (1948 р.), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.), Міжнародного пакту про соціальні, економічні та культурні права (1966 р.). Ці права також були відображені у Конституції СРСР (1977 р.) і, відповідно, у Конституції УРСР (1978 р.). Хоча вони мали декларативний характер, їх формальне закріплення на конституційному рівні, з урахуванням міжнародно-правових зобов'язань СРСР, створювало передумови для боротьби непокірних інтелектуалів за права людини, які масово порушувалися в Радянському Союзі. На цій основі виникає правозахисний рух, який в Україні очолила Українська Гельсінська група (1976 р.)²², за що була піддана жорстоким переслідуванням із боку брежнєвського режиму²³. Власне, дисидентський і правозахисний рух є однією із важливих складових у відродженні українського конституціоналізму та української державної традиції загалом.

У період горбачовської «перебудови» в Україні знову поживався правозахисний рух, який майже був зведений нанівець репресіями на зламі 1970–1980 рр. Наприкінці 1989 р. утворюється Народний Рух України за перебудову, який згодом стає основною опозиційною політичною течією в Україні. Рух взяв курс на реалізацію політики правового оформлення незалежності України. Із прийняттям Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. було закріплено право народу України на самовизначення у формі незалежної держави та проголошення якісно нових принципів організації публічної влади і статусу особи.

Каталізатором процесу становлення незалежності України стала спроба 19–21 серпня 1991 р. державного перевороту в СРСР реакційними силами комуністичної номенклатури й утворення у Москві Державного комітету з надзвичайного стану. Після спроби путчу в Москві, як реакція на ці події та з метою розслідування обставин причетності до них, діяльність Комуністичної партії України була тимчасово зупинена Указом Президії Верховної Ради від 26 серпня 1991 р., а вже 30 серпня прийнято Указ про її заборону.

²¹ Л. Алексеєва, *История инакомыслия в СССР: Новейший период* (Весть 1992) 352.

²² *Український Правозахисний Рух. Документи й матеріали Київської Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських Угод* (Торонто, Балтімор 1978); *Украинская Хельсинкская группа. К 20-летию создания* (УРП 1996).

²³ *The Persecution of the Ukrainian Helsinki Group. Toronto: Human Rights Commission World Congress of Free Ukrainians* (1980) 66.

Колапс і подальший розпад СРСР, який був оформлений Біловезькими домовленостями 8 грудня 1991 р., дав змогу остаточно вирішити питання набуття незалежності союзними республіками правовим шляхом.

Ухвалення Конституції України 28 червня 1996 р. остаточно завершило процес оформлення державності в Україні завдяки формулі ст. 4 Закону України «Про правонаступництво України». Зокрема, Перехідними положеннями Конституції визначалися правила функціонування інститутів влади на перехідний період (державний континуїтет) і передбачалися строки чергових виборів до органів публічної влади, порядок формування нового складу уряду, порядок діяльності місцевих державних адміністрацій після набрання чинності Конституцією.

У контексті досвіду українського державотворення важливо відзначити, що при реалізації народом свого права на опір тиранії, зокрема природного права на повстання, немає розриву традиції державності.